

Het seculiere karakter van de overheid en de inspiratie van Spinoza

Carolien Gehrels

Lezing gehouden op 7 september 2008 in de Openbare Bibliotheek Amsterdam in het kader van de tentoonstelling "Spinoza Amsterdammer", georganiseerd door de Amsterdamse Spinoza Kring i.s.m. de Openbare Bibliotheek Amsterdam.

Dames en heren,

In de stimulerende omgeving van deze bibliotheek, op deze rustige zondagochtend, zou ik mijn lezing op een speciale manier willen beginnen, namelijk met een stukje proza. Het is een deel van het verhaal dat ik eerder heb verteld tijdens de Amsterdamdag en het thema was, vanzelfsprekend, Spinoza.

"Het was de avond van de 20ste maart 1660 en tegen zijn gewoonte in lag hij nu al uren wakker. Die ochtend had hij gehoord dat de rabbijnen weer op het stadhuis waren geweest. En nu was hij opgeroepen om morgen zelf voor de burgemeesters te verschijnen. Officieel wist hij niet waarom, maar het kon niet anders of hij zou verbannen worden uit de stad. Dat zag hij nu al maanden aankomen.

O nee, het was niet het stadsbestuur zelf waarvan hij te duchten had. Al jarenlang werd Amsterdam bestuurd door verlichte magistraten die zich ver hielden van dogmatici. Onder hun leiding was de stad een bolwerk geworden van vrije pers, literatuur en toneel. Een stad waar vreemdelingen uit alle windstreken naartoe reisden om zich te vergapen aan de rijkdommen: de indrukwekkende grachtenhuizen, de kostbaarheden in de winkels, de meesterlijke schilderkunst die overal te zien was. Een stad vol voorspoed en levensvreugde.

Nee, de burgemeesters van de stad zaten hem niet dwars. Het waren de rabbijnen, die de banvloek nog niet vergeten waren en die hadden gezien, hoe hij zich sindsdien alleen maar verder van hun geloof verwijderd had."

Tot zover de fictie.

Het verhaal dat ik op de Amsterdamdag vertelde beschrijft de dag die vooraf ging aan de uitspraak van de Amsterdamse regenten. De uitspraak waarin Spinoza, in elk geval voorlopig, verbannen werd uit de stad.

Niet omdat hij de stad zelf schade had berokkend, maar vanwege zijn opruiende gedachten over het geloof en zijn omgang met “spotters en vrijdenkers”.

Niet omdat de regenten scherpslijpers waren, maar omdat de arm van de religieuze leiders ver reikte en de stadsbestuurders geen heibel wilden.

Van scheiding tussen kerk en staat was in die jaren dus in feite geen sprake. Niet omdat de wereldlijke leiders zich met de kerk bemoeiden, maar andersom.

Officieel was er in heel Holland godsdienstvrijheid. Volgens het 13^e artikel van de Unie van Utrecht uit 1579 is er in Holland “vryheyt van consciëntie” en is lidmaatschap van een kerk dus een vrijwillige zaak.

Maar in de praktijk viel het nogal tegen met die vrijheid. Andere geloven dan het gereformeerde werden hoogstens gedoogd (denkt u maar aan de schuilkerk Ons’ Lieve Heer op Solder!) en niet-geloven was in de praktijk ondenkbaar. Zoals Piet Visser het zegt in de bundel *Libertas Philosophandi*: “kerk en overheid bepaalden als eindregisseurs de speelruimte van het druk bezette toneel van de “civil religion”.

Voor Spinoza is die beperkte speelruimte bepalend geweest voor zijn leven. In 1660 werd hij op aandringen van de rabbijnen de stad uitgezet. Zijn geschriften werden verboden, omdat de wereldlijke leiders tegemoet kwamen aan de eisen van de calvinisten. Het *Theologisch-politiek traktaat*, in 1670 anoniem en met een misleidende titelpagina uitgegeven, werd door de Staten van Holland verboden omdat het “atheïstisch, profaan en blasfemisch” zou zijn.

Van scheiding tussen kerk en staat was in de tijd van Spinoza dus in de praktijk geen sprake.

Wat Spinoza zelf vond van de scheiding tussen kerk en staat lijkt geen twijfel. De vrijheid van denken, van ‘filosofen’ zoals Spinoza het noemt, is cruciaal. Gedachten zijn vrij, iedereen mag denken – en dus ook geloven – wat hij wil. De staat houdt zich daar buiten. Kort en krachtig zegt Spinoza in het *Theologisch-politiek traktaat*, als conclusie over de ideale inrichting van de staat: “Het doel van de politiek is dus in werkelijkheid de vrijheid.”

Deze notie, de vrijheid als doel van de politiek, is wat mij inspireert en wat ik elke dag in mijn werk als leidraad neem.

Dit is de reden waarom ik in mijn notitie *Hoofdlijnen kunst en cultuur 2009-2012* Amsterdam expliciet “de stad van Spinoza” heb genoemd. Zijn visie op de vrijheid spreekt mij onverminderd aan. Vrijheid is geen toevallig gegeven; je kunt vrijheid bereiken door je leven niet door factoren van buitenaf te laten bepalen, maar door de eigen rede. Dat vergt zelfbewustzijn, dat verworven wordt door kennis en inzicht. Vrijheid is een verworvenheid, het resultaat van een investering in je eigen ontwikkeling. Geen vanzelfsprekendheid.

Daarom vindt het huidige bestuur van deze stad het van groot belang kansen op ontplooiing van alle Amsterdammers te stimuleren. Een verzameling van vrije, zelfbewuste Amsterdammers levert in onze visie een open en tolerante stad op. Amsterdam moet een stad zijn die zich met recht de stad van Spinoza mag noemen. Daarom is cultuureducatie, bij voorbeeld over de geschiedenis van deze stad, zo belangrijk.

Dan kom ik bij de vraag die hier vandaag centraal staat. Hoe staat het nu met het seculiere karakter van de overheid? Hoe verhouden in deze tijd kerk en staat zich tot elkaar? Als Amsterdam “de stad van Spinoza” is, welke conclusies trekken we hier dan uit als het gaat om de verhouding tussen kerk en staat?

Op 27 juni van dit jaar werd in de Westerkerk de Spinozadag gevierd. De dag werd geopend door burgemeester Cohen, die juist die ochtend in het college een notitie had gepresenteerd over de scheiding tussen kerk en staat. Een passend moment dus!

Met deze notitie wilde het college een aanzet geven tot debat. Aanleiding was er genoeg. De discussie over het boerkaverbod, over een gezinscoach die vrouwen geen hand geeft, over de subsidie aan een moskee – ik hoef het u allemaal niet te noemen.

In de notitie geven we als stadsbestuur nadere inhoud aan de scheiding tussen kerk en staat. We doen dat aan de hand van het begrip “neutraliteit”.

De overheid, als vertegenwoordiger van de hele samenleving, moet ten opzichte van de godsdienst *neutraal* zijn.

Maar wat is neutraal?

Bedoelen we exclusieve neutraliteit, waarbij overheid en kerk niets met elkaar te maken hebben?

Bedoelen we inclusieve neutraliteit, waarin de overheid elke geloofsrichting precies gelijk behandelt?

Of bedoelen we compenserende neutraliteit, waarbij de overheid zorgt dat elke groep gelovigen een gelijke positie krijgt – waartoe een achtergestelde groep dus soms wat extra’s mag krijgen?

De discussie hierover is nog volop gaande – ook in de fractie van de PvdA. U heeft dat vast kunnen lezen. Een boeiende discussie, waarin het spannend en interessant is om de meningen van die qua achtergrond heel verschillende fractiegenoten te horen.

Als wethouder van cultuur zie ik een interessante overeenkomst met de verhouding tussen de staat en de kunsten. Ook daar speelt de vraag, of de politiek wel uitspraken mag doen over kunst. “Kunst is geene zaak van regering”, zei Thorbecke. Er zijn mensen die dat ook nu nog vinden. Die mening deel ik absoluut niet.

Ik ben het dan veel meer eens met mijn verre voorganger Boekman, die stelde: “Kunst en volk moeten elkaar vinden. Daarin heeft de overheid haar eigen taak, zoals zij die heeft in de ordening der samenleving. Zij mag niet overheerschen, maar moet opwekken wat bestaat aan sociale en culturele krachten in het volk.” Niet inhoudelijk mee bemoeien, maar stimuleren wat er leeft.

Het bijzondere is, dat we een dergelijke mening ook zien bij Spinoza. In het Theologisch-politiek traktaat beschrijft hij immers precies het belang van de “ordening der samenleving”. Voor de verdediging tegen vijanden, voor de verdeling van arbeid enzovoort. “En dan zwijg ik nog maar van kunsten en wetenschappen”, zo eindigt hij dat betoog, “die eveneens hoogst noodzakelijk zijn voor de vervolmaking van de menselijke natuur en voor ’s mensen gelukzaligheid.”

Ook die zijn in de ogen van Spinoza dus wel degelijk een zaak van de staat. Zo is het interessant om te zien dat iedereen in deze discussie altijd teruggrijpt op Thorbecke, terwijl er vóór hem ook zeer verstandige uitspraken over zijn gedaan.

Ik wil die vergelijking tussen de verhouding tussen kerk en staat en die tussen kunsten en de staat nog wel even verder doortrekken.

In de genoemde notitie van het college wordt, zoals ik al zei, gesproken van een “compenserende neutraliteit” van de overheid tegenover religieuze gemeenschappen. Ook daar zie ik een parallel met mijn eigen taak als wethouder van cultuur. Als een theatergezelschap zich bij mij meldt met een verzoek om subsidie, dan is het niet mijn taak een oordeel te vellen over de kwaliteit van de acteurs of de regisseur. Dat is een zaak van de kunsten zelf. Daarin ben ik als wethouder volstrekt neutraal. Maar als dat theatergezelschap er in slaagt groepen de zaal binnen te krijgen die anders nooit een theater bezoeken, zoals allochtonen of kansarme jongeren – dan vergroot dat zeker de kans dat ik het subsidieverzoek honoreer. Dat zou je compenserende neutraliteit kunnen noemen.

Ik vind dat kunst en religie beide van groot belang zijn voor de manier waarop wij met elkaar samenleven in deze stad. Kunst en religie kunnen mensen tegen elkaar opzetten, tot botsingen leiden, confronterend zijn. Maar ze kunnen ook bindend zijn, de manier van samen leven verbeteren.

Spiritualiteit en kunst kunnen beide zorgen voor de rust die zo nodig is als compensatie voor het hectische leven in de stad. Wat dat betreft denk ik dat een avond in de opera mij hetzelfde biedt als een dienst aan een gelovige. Rust, afstand nemen van het materiële.

Kunst en religie zijn zo belangrijk voor de samenleving - de politiek kan daar eenvoudig niet buiten blijven.

De staat bemoeit zich niet met de inhoud van het geloof of de kunsten. Maar de staat ziet wel de waarde van beide en handelt dus in overeenstemming met die waarde. En ze kan dus stimulerend zijn, ook in materiële zin.

Maar de kern is altijd – en dan ben ik terug bij Spinoza – de vrijheid. Vrijheid van denken, vrijheid om je geloof te beleven, vrijheid van de kunsten. Dat is de belangrijkste les die wij kunnen leren van de stadgenoot die wij hier vandaag eren.

Dames en heren, ik sluit af.

Toen ik in de hoofdlijnennotitie over kunst en cultuur Amsterdam de stad van Spinoza noemde, heeft dat meer reacties opgeleverd dan ik had verwacht. Volgens Vereniging Het Spinozahuis is er zelfs een renaissance van het Nederlands Spinozisme – ik vind het mooi om onderdeel van die tijdgeest te zijn! In Amsterdam zagen we de prachtige bijeenkomst in de Westerkerk, de tentoonstelling in de Bibliotheca Philosophica Hermetica, deze tentoonstelling in de OBA en deze debatcyclus. Ik hoop dat dit nog maar het begin is.

Ik ben er in elk geval erg blij mee. We hebben alle reden om trots te zijn op Spinoza en hem meer eer te geven dan tot nu toe is gebeurd.

Terecht is Spinoza één van de drie helden van Amsterdam Wereldboekenstad.

Dat was ook de reden dat ik hem bij de verhalenwedstrijd op Amsterdamdag als thema heb gekozen.

En daarom eindig ik nu zoals ik mijn verhaal op die dag eindigde:

Op de kleine schrijftafel lag een manuscript. Hij had het net af. Met grote, krachtige letters zette hij er zijn naam op.

Benedictus de Spinoza, Amstelodamus.

Benedictus de Spinoza, Amsterdammer.

Want waar hij ook zou gaan wonen – Amsterdammer zou hij altijd blijven.